

ПОНЯТТЯ «ВІЙНА» ЯК КОНСТРУКТ УСНИХ ІСТОРІЙ СЕЛЯНСТВА ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ

Ю. О. Іріюглу

*Запорізький національний університет,
uirioglu@ukr.net*

Ключові слова: усна історія, селянство, війна, Південна Україна.

В статті розкривається проблематика побутування в середовищі селянських громад Південної України мнемонічних образів щодо подій Другої світової війни. Проаналізовано, крізь призму сприйняття явища насильства, внутрішня структура та змістовне наповнення поняття «війна» як конструкту селянських усних наративів. Виокремлено базові сюжети, як-то, початок війни, господарське та повсякденне життя в період окупаційного режиму, явище оstarбайтерів та повоєнної відбудови і голоду 1946–1947 рр.

THE TERM «WAR» AS A SOUTH-UKRAINIAN PEASANTRY'S ORAL HISTORY CONSTRUCTION

Yu. Irioglu

Zaporizhzhia National University

Key words: oral history, peasantry, war, South Ukraine

The article focuses on establishing of mnemonic characters regarding the World War II among peasant commons. The term's "war" inner structure and its content are analyzed in the light of violation phenomenon. Special attention is brought to studying characters which are traditionally associated with the events of war. In particular, they are "Germans", "policemen", "ostarbeiter", "postwar rebuilding/famine". Also, the author defined a high level of socio-political and cultural factors impact on establishing mnemonic characters. The main emphasis is made on collectivization/de-kulakization and Holodomor. The article contains the main subjects common for oral histories and socio-cultural characteristics of the peasant commons based on traditional society's perspective. Such specific characteristics are: distancing from the military-political conflict, differential perception of the occupation government's violation acts and the Soviet regime (with the examples of wanton violence, Holocaust acts, military attacks and call to military duty of misfit population), victims determination considering a view of the traditional society world (judgments regarding collaboration facts), conflict avoiding as a guarantee of peace. A special place belongs to the land as an element of peasants' perception of the world. It is reflected in the active calls to business activity subject even under war conditions. The author delineated the area for potential further studying of the South Ukrainian historical memory regarding the events of the XX century as well as for specific methods elaboration.

Дослідження проблематики кризових та порубіжних суспільних явищ у той чи інший період часу завжди відзначалися гострою потребою відповідного джерельного комплексу, що розкривав би не лише поверхнево фактологічний бік, але й давав би можливість зрозуміти внутрішні поведінкові детермінанти соціуму. Як правило, архівні документи відображають події та явища в тій мірі, в якій це дозволяє механізм фіксації з урахуванням фізичних можливостей та соціально-політичної і культурної ситуації. На сьогоднішній день методика усної історії залишає шанс для комплексного погляду на кри-

зові події, що мали місце на Півдні України протягом XX ст.

Вкрай важливо поглянути на Південь України як на цілісну багатоетнічну систему із набором певних соціокультурних установок крізь призму «проживання» людьми кризових явищ, одне з центральних місць серед яких посідають події Другої світової війни й дотичні до неї сюжети. Саме кризові та порубіжні події активізують приховані мотиваційні механізми та форми їх прояву в суспільстві, що полегшує їх фіксацію та проведення аналізу. Разом з тим, усна історія дозволяє встановити не подієвий факт, а скоріше, соціокультурний, фактор впливу тієї чи ін-

шої події на широкі прошарки населення та зміни під його дією культурних та емоційних установок, або їх корегування. Таким чином, можна отримати цілісну картину суспільного життя населення Південної України в умовах кризових явищ та виявити їх життєві стратегії, емоційно-ціннісні координати та окреслити маршрути соціально важливих комунікацій, через які інформація щодо тих подій транслювалась наступним поколінням, формуючи образ минулого.

Для того щоб визначити мотиваційні та емоційно-ціннісні орієнтири мешканців Півдня України, виявити специфіку симбіозу суспільного життя багатоетнічного регіону в умовах кризових явищ, вважається за доцільне простудіювати усно-історичний матеріал на предмет аналізу поняття «війна». Для нашого дослідження дане поняття є базовим, рівноцінним категоріям часу, простору та причини, оскільки дозволяє чітко ідентифікувати великі колективи людей за ступенем розвитку суспільних відносин та налаштувати відповідним чином дослідницький апарат щодо аналізу усно-історичних джерел.

Окремі питання усно-історичної методики при вивченні питань Другої світової війни знайшли своє відображення в працях українських дослідників, зокрема проблематика оstarбайтерів представлена ґрунтовними дослідженнями Г. Грінченко та Т. Пастушенко, питання побутування історичної пам'яті про війну репрезентує І. Склокіна¹, загально теоретичні питання історичної пам'яті та її функціонування знаходимо в наробках О. Пригаріна та Г. Касьянова². Разом з тим, залишаються дещо відкритими питання селянського інформативного поля усно-історичних джерел.

Метою даної статті є комплексний аналіз усних історій південноукраїнського селянства на предмет побутування поняття «війна» та пов'язаних з ним образів в мнемонічному полі селянських громад регіону.

Джерельною базою нашого дослідження виступає комплекс усних свідчень населення південноукраїнського регіону записаних в ході ек-

спедицій кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін ЗНУ, спільно із Запорізьким науковим товариством ім. Я. Новицького.

Розглядаючи внутрішню структуру селянських усних наративів Південної України ми так чи інакше стикаємось з поняттям «війни», що присутнє як в колективних так й індивідуальних репрезентація подій середини ХХ ст. Спираючись на репрезентативний матеріал усних мемуарцій селян Південної України, ми виділили сюжет саме Другої світової війни як базовий для проведення дослідницьких пошуків в галузі образів насильства та поняття війни, як окремого конструкту, зокрема. Масштаб та глибина охоплення даним явищем всього суспільства, наслідки суспільно-політичні та соціально-економічні, а також соціокультурні, спонукають до ретельного аналізу такого складного за структурою образу війни, що вкоренився в мнемонічній системі південноукраїнського селянства. Водночас, саме вивчення таких екстремальних та масштабних подій, дозволяє через призму усно-історичних джерел поглянути на тогочасну організацію суспільного буття в селянських громадах та окреслити наслідки проживання ними таких трагічних сторінок як Друга світова війна.

Логічним буде розпочати наші пошуки саме з окреслення базових понять, яким для нас є концепт «війна»³. Разом з тим, доволі розлогі визначення даного явища в межах міждержавних протистоянь, для нашого дослідження, виводять поняття «війни» із зони безпосереднього спостереження селянською спільнотою. Наразі, ми маємо можливість звернутися до вже сформульованого теоретиком військової справи К. фон Клаузевицем визначення дефініції «війна» як акту насильства спрямованого на примушення супротивника прийняти нашу волю⁴. Саме нав'язування комусь власної волі через насильство й є для нас ключовим аспектом в розумінні явища війни крізь призму селянських усних наративів. Відповідно, ми будемо орієнтуватися в наших дослідницьких пошуках саме на сприйняття селянством явища війни через актуалізацію сюжетів прояву агресії й насильства та їх інтерпретації.

Для того аби розібратися за якою ж схемою визначати ставлення селян до такого явища як війна, нам потрібно визначити статичні маркери, спираючись на які, ми зможемо дати характеристику їх стратегії. Згідно концепції А. Гуревича, здатність організовувати потік вражень в зв'язну картину світу не дана людині генетично,

¹ Невигадане. Усні історії оstarбайтерів/Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. 236 с.; Пастушенко Т. Способи виживання українських оstarбайтерів у Райху: спогади очевидців. Схід-Захід. 2008. Вип. 11-12. С. 161–179; Склокіна І. Перетворення матеріального простору як чинник політики пам'яті про нацистську окупацію Харківщини (1943–1953 рр.). Національна та історична пам'ять. 2013. Вип. 6. С. 174–186.

² Пригарін О. Відображення процесів формування осередку російських старообрядців на Дунаї в історичній пам'яті їхніх нащадків. Україна модерна. 2007. №11. С. 59–84; Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. Український історичний журнал. 2016. №2. С. 18–137.

³ Oxford Dictionaries/ Language matters URL : <http://www.oxforddictionaries.com/ru/ /war>

⁴ Клаузевиц К. О войне. М.: Логос, Наука, 1998. С.35, 37

ця картина світу в кожному історичному епоху та в рамках тієї чи іншої людської спільноти визначається культурою, що притаманна даній спільноті та епосі¹. Для дослідника проблематики усно-історичних джерел концепція А. Гуревича про соціально-психологічні аспекти історичної реальності та актуальності їх вивчення не може залишатися осторонь.

Однак, як можна вловити соціально-психологічне життя певної спільноти в певний проміжок часу, що вже відбувся й не підлягає поверненню. В достатній кількості залишається історичний матеріал, що зафіксований в носіях тієї соціокультурної ситуації – свідках, учасниках, людях, що є власниками певного культурно-історичного досвіду (респондентами). Однак, для реалізації найбільш ефективного студіювання усних історій в даному контексті варто визначити для себе найбільш знакові принципи наукового пошуку. Одним з таких принципів є погляд на суспільство як мережі різних комунікаційних систем. Така точка зору може розглядатися як доволі життєздатна².

Сукупність морально-етичних норм, що діють в суспільстві та визначають поведінку його членів також можна розглядати в якості комунікативної системи. Етичні цінності суспільства виражаються своєрідною мовою, певними знаковими системами, це різні звичаї, обряди, ритуали певні правові формули та навіть певні сценарії сприйняття тих або інших подій чи явищ. Всі разом символічні знакові системи утворюють комплекс соціальних зв'язків, до яких долучається кожен член спільноти. Значна частина семіотичної системи сприймаються та відтворюються не усвідомлено. Разом з тим, це є вкрай важливо для проведення дослідження, оскільки завдяки цьому, відпадає небезпека прийняти індивідуальне за колективне³.

Найбільш універсальними з символічних відношень, що притаманні будь-якій суспільній свідомості є уявлення про простір, час, число та причину. Дані категорії лежать в основі символічних систем та дозволяють простежити найбільш важливі зміни та тенденції в сприйнятті та усвідомленні не лише себе в світі, але й якісних змін самого світу з точки зору представника даної спільноти. Зважаючи на те, що у нашому дослідницькому фокусі знаходиться велика історико-культурна група – селянство Південної України, для нас вкрай важливо, через призму аналізу усно-історичного матеріалу простежити

згадані категорії, як базові у розумінні конструкту війна.

Символічні знаки якими сповнені селянські усні наративи щодо подій Другої світової війни приймають обрисів дійових осіб або подій, що так чи інакше були пов'язані з порушенням сталості суспільного та побутового життя – німці та поліцаї. Виокремлення зазначених образів-символів необхідне для оперування універсальними категоріями простору, часу, числа та причини спираючись на представлені респондентами повідомлення про події війни й визначення загальної стратегії та соціокультурних установок щодо сприйняття даного явища. Ми виділяємо лише найбільш яскраві та найпоширеніші серед загального інформативного поля респондентів образи, усвідомлено залишаючи осторонь сюжети жорстокості, оскільки дане явище тлумачиться як риса характеру особистості, тому й ми будемо йти за такою ж схемою, не абсолютизуючи дане поняття.

Отже, першим символічним образом, що спливає при розгортанні теми Другої світової війни в контексті студіювання селянських усних наративів півдня України, є збірний образ «німці». Причому, він уточнюється та розширюється вже в ході оповідання та може включати в себе ще одного дійового персонажа – румунів, перетворюючись таким чином лише на означення окупаційних сил загалом. У ході інтерв'ювання в структурі образу окупантів рельєфно промальовуються дві протилежні складові, а саме, німецький командир (що уособлював окупаційну адміністрацію) і румунські солдати (вочевидь, що несли гарнізонну службу). Сприйняття місцевим населенням цих персонажів в повсякденному спілкуванні зводилося до формули «не чіпати», що гарантувало дещо індиферентне ставлення й з боку окупаційних сил до селян. Цікавим фактом є те, що румунські солдати фігурують в усних оповіданнях з певним нашаруванням сарказму, із домішками етнічних стереотипів. Швидше за все, це пов'язано із наочним сприйняттям селянами дещо обмеженого матеріального оснащення румунів на фоні вишколених солдатів вермахту, що на той період ще не знали проблем із забезпеченням. Разом з тим, варто відзначити й більш позитивний образ румунів у порівнянні з німцями, що могло бути й просто навіюванням пропагандистських тез, що трансливалися державними органами влади.

Складний за структурою образ «німці» певним чином споріднений з сюжетом початку війни, поширення інформації щодо даної події та її часової локалізації. Початок війни представлений в кількох варіаціях, від чіткого зазначення точної дати (22 червня 1941 року, рівно о четвертій ранку) до асоціювання війни зі вступом

¹ Гуревич А.Я. Социальная история и психология. Историко-источниковедческий аспект. Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. М.: Наука, 1969. С. 385.

² Там само. С.386.

³ Там само. С. 388-389.

німецьких військ в село чи сусідні населені пункти. Перший варіант більш притаманний респондентам представникам сільської інтелігенції, партійного апарату та їх родичам, що легко пояснюється дією радянської пропаганди й повсякденного конструювання пам'яті про війну та перебіг основних її віх. Натомість, найбільшу частину репрезентацій все ж являють саме співвіднесення війни з появою її проявів безпосередньо в населеному пункті оповідача та подальших подій її розгортання навколо центру сільської громади – села. Війна розгортається не відповідно до астрономічного часу, а події слідує за схемою визначеною буденним та виробничим життям. Асоціативний ряд подій дуже часто прив'язаний до календаря посівної чи збору врожаю, господарських справ, чи-то значимих на той момент для оповідача подій¹. Особливо яскраво це простежується при розгляді структури побудови оповідання про події війни, в якій сюжети просто слідує один за одним до завершення військових дій, без чіткої локалізації в часовому просторі, бо їх значимість є лише в їх реальному існуванні та черговості, взаємопов'язаності, а не місці на лінії часу.

Образ подій окупації є доволі строкатим та багатшаровим в загальному контексті селянських усних наративів. Перш за все, варто виділити специфічне сприйняття явища війни як зовнішнього, по відношенню до селянської громади, подразника, що приносить з собою хаос та насильство та, разом з тим, є лише зміною владної декорації, яка нависає над селянином постійно². Примат землі та робота в господарстві є закладеною матрицею в поведінці селянина, що формує відповідні побутові й виробничі форми спілкування та морально-естетичні цінності. Відповідно, всі хто можуть нести порушення сформованому укладу життя автоматично маркуються як небезпечні, а це є озброєні люди, що беруть безпосередню участь у бойових діях. В нашому випадку, ми простежуємо дію одразу двох потужних мотиваційних детермінант сприйняття явища війни в середовищі селян Південної України, з одного боку це, традиційне для селянської спільноти, відсторонене спостереження військових подій, що наче кружляють довкола села; з іншого боку, це все ж наслідки дії державної радянської пропагандистської машини, що включали до кола об'єктів своєї дії всіх громадян без винятку, нав'язуючи їм певний образ ворога та політично правильні інтерпретації тих подій. Найбільш яскраво дана ди-

хотомія має свій прояв саме у репрезентаціях селянами «наших» та «німців» все ж відсторонено від селянської громади як такої, наче епічна битва відбувається осторонь села, а мешканці даного населеного пункту є лише невольними спостерігачами, аж ніяк не учасниками, представниками однієї зі сторін конфлікту. Поширеним в селянських усних мемораціях є сюжет в якому німці представлені лише як солдати, що не з власної волі опинилися в ситуації війни та широке порівняння їх з радянськими вояками, що є такими самими підневільними, тим самим збираючи до однієї купи загалом образ солдата, комбатанта, однак, лише в тому випадку, якщо це стосується загальних, «далеких» військових дій, а не безпосереднього прояву насильства, що мали місце в середині селянської громади³. Разом з тим, маємо й інший бік загального образу війни, представлення німців як навалу сарани, що й є уособленням всього мілітарного що навалилося на осередок сільського життя, іноді з яскравими промальовками заготовлених посилок на страшні звірства з боку окупантів, що фактично не знаходило підтвердження з боку респондентів того ж населеного пункту, та без конкретного пояснення чи наведення прикладів, що й є виявом загально державного образу, змодельованого через літературу та мистецтво у пізніший час: «...Боже, що творили німці. Підв'язували хлопчика за ноги, били, іздівалися...»⁴. Таким чином, образ німців в уявленні південноукраїнського селянства є неоднозначним та набагато колоритнішим, ніж його обрисувала радянська пропаганда.

Важливим елементом образу «німці» є технократична складова, що представлена в багатьох наративах та є продовженням усталеної офіційної точки зору про «миролюбність» та не підготовленість Радянського Союзу до війни, а відповідно й технічну відсталість в порівнянні з ворогом. Німці завжди з'являються зненацька, входячи в село наче тріумфальним маршем на мотоциклах та іншій техніці⁵. Часом німецькій техніці приписуються високі технічні характеристики на межі надвластивостей, натомість акцентуючи увагу на недоступності даних якостей радянським воїнам, наприклад, невразливі літаки, кулі від яких відскакують самі собою⁶. Можна, звісно, звести даний сюжет виключно до дії офіційної пропаганди та результату масштабної політики щодо моделювання історичної пам'яті про Другу світову війну через систему радянської святково-ритуалізованої діяльності та мемо-

³ УІСУ, 2008. Т.1. С. 91, 189.

⁴ Там само. С.97.

⁵ УІСУ, 2008. Т.2. С. 54.

⁶ УІСУ, 2008. Т.1. С. 187.

¹ Усна історія Степової України. Запоріжжя: ТанDEM (УІСУ), 2008. Т.1. С. 170, 187-188.

² УІСУ, 2008. Т.2. С. 56.

ралізації відповідних сюжетів в літературі та кіномистецтві¹. Та разом з тим, ми не можемо не відзначити, що це є епізоди масштабного та близького знайомства селян з абсолютно іншою за рівнем та якісними показниками системою суспільної організації та технологічного розвитку. Яскраві картини німецької техніки є лише поверхневим аспектом сприйняття селянами «чужинців», що виявлялися звичайними людьми, однак були представниками абсолютно іншої цивілізації, що приваблювала та лякала одночасно.

Повсякденність є найбільш ефективним полем дослідження такої складної проблеми як взаємовідносини місцевого населення на окупаційній владі, оскільки саме набір щоденних специфічних практик спрямованих на проживання життя виявляє найбільш близькі та цінні для людини форми спілкування та організації суспільного буття. Такою найбільш близькою для селянина є практика господарювання, що лежить в основі існування селянської громади, від чого залежить не лише життя окремих родин, але й всієї спільноти загалом. Відповідно, вкрай показовими є взаємовідносини між сільським населенням та окупаційною владою саме в галузі організації господарського життя та стратегії самореалізації селян в даному процесі.

Як відомо, серед розроблених планів щодо господарського «освоєння» території України нацистське керівництво Німеччини так й не змогло виокремити найбільш вдалий. Разом з тим, колгоспна система, виявилася вкрай вдалою для викачування потрібних ресурсів з українського села, а тому не залишилася без уваги з боку окупантів².

У колективній пам'яті селян сформовано специфічний образ землі та праці на ній в роки війни, хоча й використовуються для репрезентації даних меморатів асоціації саме як певного продовження роботи в колгоспі, наче зміна владної ієрархії ніяк не зачепила їх самих. Однак, є відмінності у ціннісних судженнях щодо даного періоду в їх житті, в господарчому аспекті, якщо не як одного з найкращих, то, принаймні, не найгіршого. Показово, що для селян поділ на «десятки», «общини» тощо, є певним замінником колгоспу, але з великою різницею, дана форма організації роботи та отримання кінцевого продукту є конкретною, а не абстрактною у ви-

гляді трудоднів колгоспу. Для респондента не є важливою кількість землі отриманої для обробітку та норми податку встановленого окупаційною владою, в його блоках пам'яті залишилося лише життєво важлива інформація – отримання можливості працювати на землі, заробляти достатньо для заможного життя, саме так, а не багатого, що не було самоціллю селян як таке. Терміни «десятки», «общини» і т.д. є лише зовнішньою формою того процесу, що пов'язано з фінансовою потребою, натомість, обсяги врожаю та відсотки, що припадали для селян є не важливими, оскільки головне, що родина отримувала необхідне для життя та перебувала в громаді як активний її член, поняття достатності в даному випадку є ключовим. Відсутність деструктивних дій з боку німців в системі зв'язків «селянин – земля», сприяло налагодженню спокійних та зважених взаємовідносин селян з окупаційною владою. Сюжети отримання землі дуже часто присутні в переліку важливих, з точки зору респондента, подій часів окупації, причому, як правило, це стосується найбільше старшої вікової групи³. Показовим є те, що для селян, сам факт відновлення можливості володіння та розпорядження землею є центральним, відсуюючи на задній план питання ініціатора та практичного реалізатора даного процесу, замінюючи його певним образом влади, якій це до снаги. Примітним є навіть порівняння обсягів прибутку для селянина при колгоспній системі (трудоднів) та общинній, зорганізованій окупаційною владою (у відсотках), в якому відсутній навіть натяк на те, що відбувався міждержавний конфлікт, а основна увага приділена саме аспектам господарського добробуту та можливостям його досягти⁴. Ейфорія від можливості повноцінного землекористування набуває обрисів гіперболізованих успіхів в господарстві представлених в усних наративах, нахшталт, захоплених оповідей про гарний врожай та загальний трудовий підйом серед селян⁵.

Загалом, модель, за якою вибудовувалися взаємовідносини між селянами Південної України та окупаційною адміністрацією (військами) можна вкласти в межі християнських норм моралі та етики. Не зважаючи на колосальні соціально-економічні катастрофи кінця 20-х – початку 30-х років XX ст., південноукраїнське селянство все ще мало характеристики традиційного аграрного суспільства, що орієнтувалося в повсякденному житті на сталі норми моралі із релігійними акцентами. Передусім, означені життєві норми передбачали безконфліктне існуван-

¹ Склокіна І.Є. Пам'ять про Другу світову війну та нацистську окупацію України в повсякденних практиках радянського суспільства (1953-1985). Вісник Харківського університету. Спецвипуск: Історія повсякдення: «наукова територія», методи дослідження, здобутки та перспективи в Україні. Серія: Історія. Харків, 2011. С. 199-219.

² Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / наук. ред. Турченко Ф. Г. Запоріжжя : Просвіта, 2013. С. 157, 168.

³ УІСУ, 2008. Т.2. С.21.

⁴ УІСУ, 2008. Т.1. С.134.

⁵ УІСУ, 2008. Т.2. С.41.

ня та відмову від агресії, як приводу до насильства з боку окупантів. А релігійна політика нової влади, що реактивувала релігійні обряди та церковне богослужіння, особливо на фоні антирелігійної радянської політики, сприймалося селянами як позитивний знак для пролонгації обраної стратегії¹.

До загально християнських норм поведінки селян у стосунках із окупаційною владою паралельно залучалися й соціально-психологічні установки негативного сприйняття радянських соціально-економічних експериментів кінця 1920-х – початку 1930-х років, що не тільки відклали у пам'яті події розкуркулення та голоду, але й деформували сталі культурні зв'язки як всередині південноукраїнського селянства, так і їх зовнішні соціокультурні контакти. Поєднання двох сценаріїв комунікації між селянами та новою владою стало вирішальним фактором у налагодженні «добросусідських» взаємовідносин. Саме завдяки обранню такої стратегії співіснування селянами Південної України, а також, відсутності на цих теренах активних радянських великих диверсійних груп, усні наративи селян не сповнені жаху, що мали місце в ареалах партизанської війни, а лише розбавляються окремими спалахами дотримання жорстких норм поведінки в умовах військового часу, що виражалося у забороні та розгоні посиденьок молоді².

Для розуміння внутрішнього механізму взаємовідносин селян та окупаційної влади нам варто знов звернутися до поняття й явища агресії та закономірностей її функціонування. Агресія як неодмінна складова що передуює насильству має власні алгоритми дії та активізації, особливо в умовах військового конфлікту. Селяни відсторонено сприймаючи окупаційні війська, фактично, не створювали загрози для них, що в свою чергу й не викликало дії у відповідь – актів агресії³. Разом з тим, розуміючи та дотримуючись такої самої логіки недопущення агресії, південноукраїнське селянство, доволі чуттєво ставилося до проявів насильства, що не піддавалися поясненням за заданою схемою. Це, перш за все, насильницькі дії на ґрунті етнічної неприязні та по відношенню до осіб, що перебували у безпомічному стані або не несли загрози. В цьому відношенні, характерними є образи подій, що пов'язані з розстрілами євреїв та односельців за підозрою у шпигунстві, а також наси-

льницькі дії щодо полонених, причому, з обох сторін конфлікту.

Причина тих або інших подій в розумінні та інтерпретації селян Південної України є для нас тим лакмусовим папірцем, що сигналізує про домінування в суспільній психології того часу відповідних формул організації світосприйняття. Для усних наративів селян про події війни є знаковими сюжети розгону посиденьок молоді, досвіток, сидянок тощо, що періодично проводилися представниками окупаційної влади та поліцейськими. Такі дії викликали в респондентів подив та бажання представити дану ситуацію як прояв певної агресії (*побили нагайкою, хлопцям врізали добре...*), адже такі посиденьки були традиційною формою спілкування для молоді та ввижаються абсолютно законними та такими, що не представляють небезпеки для окупантів⁴. Поняття міждержавного конфлікту та законів ведення війни, що передбачали недопущення можливості змови, а також відповідні дії з боку окупаційних військ, для селян, в даному випадку, залишаються явищами зовнішнього порядку, абстрактними та такими, що не входять до картини світобачення. Формула поведінки південноукраїнського селянства в умовах окупації «я його не чіпаю – він мене не чіпає», доволі чітко пояснює наведену ситуацію, підкреслюючи конкретну предметність у сприйнятті селянами свого статусу та дій по відношенню до окупантів та навпаки.

Конкретність у сприйнятті проявів насильства селянами може слугувати низка сюжетів, що являють собою факти недотримання усталених норм поведінки, що були, певним чином, загально визнаними та обов'язковими для виконання в аграрному суспільстві. Так, поведінка одного з робітників в полі неподалік села Скельки (Василівського району Запорізької області) під час обідньої перерви, викликала обурення у представника окупаційної влади, що інспектував саме сільськогосподарські угіддя – сів за обід не знявши кашкета, за що одразу ж був підданий фізичному насильству для прикладу іншим⁵. Мали місце й прояви агресії по відношенню до селян за невідповідне поводження з худобою, що само по собі викликало осуд в селянському середовищі й за мирного часу. Оскільки робоча худоба була основою господарства, тому гарний господар, не через любов до тварин, а в першу чергу, з об'єктивних причин, не допускав вірогідного каліцтва робочої сили. В цьому аспекті є показовим приклад наведений респондентом з м. Гуляйполя (Гуляйпільський район Запорізької

¹ УІСУ, 2008. Т.2. С. 20; Рукописний відділ при Запорізькому відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського (РВ ЗВІУА), ф. 8. оп.5. спр.256. 24хв.-25хв.

² РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.5. спр.270. 32хв.-34хв

³ Бэррон Р. Ричардсон Д. Агрессия. СПб: Питер, 2001. С. 139, 143.

⁴ УІСУ, 2008. Т.2. С.56; УІСУ, 2009. Т.5. С.20; УІСУ, 2009. Т.7. С.52.

⁵ УІСУ, 2010. Т.9. С.101-102.

області) в якому через незнання місцевих робітників могла постраждати робоча худоба, за що вони й були покарані. Але, знов, факт насильства наче виправдовується через наведення доказів на користь необхідності дотримання правил ведення господарства¹. Загалом, питання використання насильства в галузі організації виробничого процесу, не представлено респондентами як таке, що мало б мати місце².

Причому, наведені події представлені респондентами лише як одні з фактів часів війни, не будучи яскраво означеними негативними емоціями чи осудом вчинків окупантів. Ймовірно, ми маємо приклад дії саме того предметного підходу до визначення меж застосування насильства в середовищі південноукраїнського селянства середини ХХ ст.

Натомість, яскравими та сповненими емоційного навантаження є сюжети безпідставного насильства, що мало місце з боку окупаційних військ по відношенню до людей, які не лише не провокували, але й не становили загрози. Цілий пласт «воєнних» мемораций селян представлений набором свідчень злочинів нацистів та їх сателітів проти людяності. Одним з таких страшних епізодів була розправа нацистів над мешканцями дитячого будинку разом із персоналом в с. Преслав (Приазовський район Запорізької області). Така подія глибоко в'їлася у глибини людської пам'яті. Однак сприйняття та трактування даного факту з боку респондентів демонструє двоякість у поглядах та судженнях. Позиціонування такого злочину в усних оповіданнях мешканців села Преслав сконцентровано навколо образу «владного німця», який ототожнював собою аморфну верхівку окупантів, що були відповідальними за нелюдські злочини, і саме на них респонденти поклали відповідальність. При чому катами виступали таємничі команди, що приїжджали з міста, чи-то Бердянська, чи-то Ногайська³. У той же час окупаційні війська (здебільшого румунські), що розташовувались безпосередньо у самому селі, сприймалися доволі врівноважено. Найбільшими злочинами, що приписувалися румунам, розквартированим в селі, були нищення по господарствах у пошуках курки чи яєць, а також розгін посиденьок молоді.

Одними з найбільш поширеними є свідчення селян щодо подій Голокосту, охоплюючи в просторі весь регіон Південної України та представлені у вигляді історій кожної окремої родини, що довгий час мешкали поруч, були сусіда-

ми, аж раптом, стали жертвами окупантів без видимої на то причини. Особлива увага до деталей (опис зовнішності жертв, сфери їх професійної зайнятості, родинні зв'язки та члени родини тощо) свідчать про глибоке закарбування цієї трагічної ситуації в пам'яті респондентів, через непересічність події, навіть в умовах війни⁴.

Поряд з трагічними подіями Голокосту розгорталися криваві та страшні події полювання на ворогів «нового режиму» – партизанів та учасників підпілля, членів комуністичної партії (активістів) та простих мешканців, що випадково потрапляли під жорнова окупаційної влади. Колишні активні учасники створення колгоспної системи та функціонери комуністичної партії першими потрапили в приціл окупаційної адміністрації⁵. Якщо, насильство по відношенню до окремих постатей (активістів) й сприймалося як явище негативне, але обмежене, то полювання на підпільників та боротьба з диверсантами набувала розмахів та захоплювала в свою орбіту звичайних мешканців села. Практика заручників ставала для окупаційних військ все частіше нормою, що призводило до численних випадків насильства над селянами, що не були жодним чином пов'язані з антинімецькою діяльністю⁶. Відомі випадки, коли чуйність та добросердечність окремих представників окупаційних військ, особливо до підлітків, дозволяла уникнути трагічних сценаріїв, хоча селяни не позбувалися почуття тривоги та страху⁷. Навпаки, каральні акції з боку німецьких військ поширювали серед сільського населення страх перед невідомістю та можливістю потрапляння в лабеті окупантів через невідомі їм самим причини. Ситуація невмотивованої агресії з боку німців викликала страх за своє життя та родини, все це лише підсилювало й без того відсторонене сприйняття селянами подій війни та посилювало намагання дистанціюватися від будь-яких проявів мілітарного в буденному житті та, тим більше, в моменти стикання з фактами діяльності підпільників та радянської розвідки. Саме тому, маємо цілу низку фактів викриття та перешкодження діяльності підпільників та партизан, що не можна було б пояснити лише антирадянськими настроями селян що пережили колективізацію та Голодомор, вірогідно маємо ще й реальний результат дії того колосального страху, що було посіяно окупаційними військами серед мешканців селищ⁸. Мали місце випадки не лише

¹ РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.18. спр.14. арк. 5-6

² РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.6. спр.67. 18хв.-20хв.

³ РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.5. спр.256. 16хв.-17хв.; РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.5. спр.267. 196хв.-202хв.

⁴ УІСУ, 2008. Т.1. С.57; УІСУ, 2010. Т.9. С.97.

⁵ УІСУ, 2008. Т.1. С.135; УІСУ, 2009. Т.7. С.52.

⁶ УІСУ, 2008. Т.2. С.55-56.

⁷ УІСУ, 2008. Т.1. С.123.

⁸ Там само. С.55.

пасивного спротиву залучення до реалізації підпільної діяльності у вигляді втечі в умовах хаосу початку війни (що мало місце серед молодих хлопців)¹, але й відкрите небажання миритися з сусідством у вигляді потенційних диверсантів та розвідників, що призводило навіть до певних конфліктних ситуацій селян з підпільниками, зокрема в с. Біленьке, де впізнали колишнього директора МТС, що був направлений з відповідною метою до села². Вірогідно, такі дії селян диктувалися не просто страхом перед покаранням, але й логічним поясненням формули насильства, за якою агресія виявляється тоді, коли відчувається загроза – відповідно, для селян найважливішим завданням їх стратегії співіснування з «новою владою», було не створювати загрозливих ситуацій для німців аби не отримати у відповідь каральні заходи, тим більш, що страждали від цього, зазвичай, невинні люди.

Відповідно до зазначених постулатів формування агресії, було акцентовано один з найбільш яскравих та емоційно сповнених сюжетів – полонені. Ставлення до радянських полонених вояків з боку німців відоме своєю жорстокістю та відсутністю дотримання будь-яких норм міжнародного права щодо утримування полонених та опікування їх життям³. Саме тому, бажання допомогти полоненим, єдиним способом доступним селянам, нагодувати, є вкрай яскравим та емоційно напруженим сюжетом⁴. Більш глибоко має змалювати образ полонених зі слів респондента використання ними знеособлених форм опису події, як натовп, який «гнали», «били», «добивали» тощо, та акцент на реакції самих полонених на їжу, що викликало шок та піднімало на поверхню страшні сюжети голоду 1932 – 1933 рр.

Особлива увага респондентів до полонених та насильства над ними може бути пояснена саме дією виробленої селянами стратегії існування в умовах окупаційного режиму – відмова від вияву агресії. Разом з тим, ситуація з полоненими повністю розривала усталений шаблон, оскільки вони, вже не будучи небезпечними для німців, все одно піддавалися тортурам, а це вже було не зрозуміле селянам, викликаючи бажання, відповідно до норм християнської етики, допомогти та врятувати. На доказ наведеного твердження говорить й той факт, що за схожою схемою, селяни ставилися й до тих представників окупаційних військ, що самі опинилися піз-

ніше в умовах полону та стали жертвами агресії вже з боку вояків Червоної армії⁵.

Загалом, вияви відкритого насильства дуже гостро та емоційно сприймалися селянами, а особливо масштабного як-то військової дії, що мали в певних районах Південної України особливо запеклий характер. Саме тому, мобілізація молодих людей до лав Червоної армії (подекуди підлітків) викликала просто культурний шок у селян, що виявлявся навіть у проведенні аналогій між німцями та «красними», з відмінністю в тому, що окупаційна адміністрація не залучала до військових дій молодих людей, аргументуючи власну точку зору потребою в робочій силі⁶. Та основною лінією звинувачення селян до «красних» була відсутність будь-якої підготовленості новобранців та використання їх як гарматного м'яса, дехто з мобілізованих загинув навіть неподалік власного села, одразу після призову⁷. Фактично, дану сюжетну лінію можна звести до одного висловлювання респондента стосовно стратегії радянської влади щодо власного народу «...Жуков говорить: «Пусть гибнут, это украинцы, это предатели, нам меньше будет их вывозить в Сибирь!...»⁸. В такий спосіб, використавши сумнівне посилання на цитату радянського полководця, відповідно до тези Л.Нітхаммера, люди частіше намагаються висловити завідомо правдиве твердження через сумнівне (або завідомо неправдиве), оскільки не маючи достатніх фактологічних доказів, відчувачи лише іманентно, прагнуть донести певну точку зору⁹. В даному випадку, звинувачення адресовані не лише вищим командним чинам, а загалом «владі», що не рахувалася із втратами людських життів, не замислює про наслідки, демонструючи байдужість до власних громадян, де в чому, стаючи в очах селян в один ряд з окупантами.

Разом з тим, саме на фоні фактів кричущого насильства та жорстокості найбільш рельєфно виступають питання диференційованого образу німців в очах селян, через факти милосердних вчинків, що глибоко впали в пам'ять респондентам, які окремо підкреслюють тезу, що «...не всі німці погані, є й серед них хороші люди...». Одним з яскравих прикладів може слугувати оповідь про нещастя єврейської родини з Гуляйполя та прояв милосердя з боку німецького солдата, який дав можливість дітям втекти, що глибоко врізалася в пам'ять респондента та тим самим

¹ УІСУ, 2008. Т.2. С. 56.

² УІСУ, 2009. Т.5. С. 21.

³ Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным; [пер. с англ. Л. Зурнаджи] К.: Дуліби, 2015. С. 237.

⁴ РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.18. спр.14. арк. 5-6

⁵ УІСУ, 2008. Т.2. С. 40.

⁶ УІСУ, 2010. Т.8. С. 35.

⁷ УІСУ, 2008. Т.1. С. 165.

⁸ РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.18. спр.14. арк. 6.

⁹ Нитхаммер Л. Вопросы к немецкой памяти. Статьи по устной истории / Пер. с нем. – М.: Новое издательство, 2012. с. 11

сколихнула загальний демонічний образ окупанта¹.

Навіть в умовах тотального знищення матеріальних цінностей під час відступу німецьких військ, спалення цілих селищ та господарських будівель й експропріації худоби, знаходилося місце виявам милосердя та жалю з боку солдатів по відношенню до збіднілого селянства². Так само селянами засуджувалися недружні акти і з боку своїх односельців, такі, що випадали з переліку мирного співіснування, як-то, крадіжки. Можна згадати випадок, що мав місце в с. Преслав (Приморського району Запорізької області), куди приїхав запрошений «сільською верхівкою» офіцер комендатури й на «бенкеті» в нього вкрали пляшку рому, що була привезена як подарунок. Таке неприпустиме явище викликало осуд з боку респондента, оскільки це не лише порушення норм християнської етики, але й стало причиною насильства над старостою села, невинною людиною, який відповідав за дії своїх односельців³.

Швидше за все, сприйняття розквартирування у селі солдатів, нехай і окупаційних військ, відбувалося за іншим вектором, аніж формування образу «влади», хоч і нової, але за сутністю управлінських функцій однакової для селян із радянською, злочини якої ще були свіжі в пам'яті. Саме тому селянські усні оповідання про війну необхідно розглядати як історичне повідомлення із двох тематичних конструктів.

Перший варіант представляє собою презентацію окупаційної влади на міждержавному рівні, як нападників та загарбників, формування якого найбільше підпало під радянську ідеологію про нелюдське обличчя ворога, накладаючись на образ «влади» у сільського населення, яка в будь-якому випадку не була для них абсолютним позитивом. Тому усні оповідання про початок війни сповнені жалем, певним страхом, а зустріч Червоної Армії – як довгоочікуване спасіння⁴.

Але іншої форми набувають спогади, що зорієнтовані на побутовий рівень досвіду спілкування із окупаційними військами. У такого роду меморатах румуни та німці виступають звичайними людьми із власними потребами та переживаннями, іноді – як рятівники від хвороб та життєвих негараздів, поведінка яких вписується у загальнолюдські канони та цінності, а іноді й мало не єдине джерело продуктів харчування для родини⁵. Особливо чуйне ставлення з боку

німецьких солдат спостерігалось по відношенню до малих дітей, що, вочевидь, викликало в них спогади про власні родини та викликало на поверхню загально людські норми етики⁶. Тому образ Другої світової війни, що зафіксований в усних історіях південноукраїнського селянства, необхідно розглядати як доволі барвистий набір тематичних сюжетів, кожен із яких відкриває нові грані у пізнанні такого суперечливого та складного явища, як окупаційний режим.

Паралельно із образом «німці», нами було виокремлено другий збірний образ, характерний для селянських усних наративів щодо подій Другої світової війни, це явище колаборації, в обличчі поліцаїв. Переважною більшістю, поліцейський апарат був представлений вихідцями з того ж населеного пункту, де вони й представляли окупаційну владу, то коріння цих взаємовідносин необхідно шукати у глибинних соціально-психологічних пластах суспільних відносин.

Більшість респондентів змальовують доволі позитивний образ поліцаїв, констатуючи загальним гуманним ставленням до населення⁷. Певним чином, це пояснюється ще замкненістю сільських громад та тісними родинними зв'язками, відповідно, для «поліцаїв» збереження позитивного ставлення їх односельців та родичів переважало, іноді, виконання завдання комендатури, що неодноразово виявлялося в інформуванні населення про чергові набори для роботи в Німеччині, хоча час від часу лунали й негативні відгуки, але це стосувалося лише окремих особистостей, що відзначалися особливою жорстокістю.

На нашу думку, основним фактором формування саме такого образу поліцаїв виступає соціокультурний фактор. Основна маса респондентів мали на момент подій окупації вік 10–12 років, а отже, основну інформацію щодо подій та їх тлумачення вони отримували від своїх батьків із відповідним емоційним забарвленням. Фактично, ми можемо говорити про певну модель нерозривної взаємодії двох мнемонічних потоків – персональної пам'яті, тобто, інформації що відображає події життя самого носія, та більш широкого інформаційного кола, колективної пам'яті, що формується на повідомленнях ззовні, від контактів із соціумом (це передусім знання про події, що передували життю респондента або є сучасні для нього, однак він не був свідком)⁸.

¹ РВ ЗВІУА, ф. 8. оп. 18. спр.39. арк. 7

² УІСУ, 2008. Т.1. С. 131.

³ РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.5. спр.267. 115хв.-117хв.

⁴ РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.6. спр.73.7хв.-9хв.

⁵ УІСУ, 2010. Т.8. С. 188; РВ ЗВІУА, ф. 8., оп.5. спр.263. 10хв.-11хв.

⁶ РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.18. спр.62. арк. 8–9

⁷ РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.5. спр.268. 26хв.-28хв.; РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.6. спр.64. 62хв.-65хв.

⁸ Хальбвас М. Коллективная и историческая память URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>; Репина

Тобто респондент інформацією про подію транслює точку зору та емоційно-ціннісний настрій тогочасного суспільства. Згідно матеріалів усних повідомлень, абсолютна більшість поліцаїв були вихідцями з розкуркулених, відповідно, батьки респондентів, селяни, що самі відчули на собі наслідки соціально-економічної політики радянської влади, не засуджували потяг своїх односельців до колаборації. В межах родинного спілкування, життєва позиція старшого покоління була передана й молодшим, що, своєю чергою, сформували відповідний образ поліцая та транслювали його у власних усних наративах.

Вочевидь ми можемо говорити про детермінанти поведінки поліцейських за двома напрямками, які вірогідно, якщо не розділяли, то, принаймні, розуміли односельці. Перш за все, це помста, якщо не конкретній особі, то певному прошарку населення який вона презентувала – активістам та партійним функціонерам, що штовхнули колись стабільне життя «куркулів» у прірву та змусили роз'їхатися з рідного села на заробітки із тавром «ворога народу» аби прогодувати власну родину. В даному випадку, агресія викликана станом фрустрації, в який й загнали колишніх розкуркулених через руйнування їх соціального статусу, а можливо й родини. Другим напрямком активізації агресії було очікування вірогідної агресії з боку потенційного диверсанта та можливі наслідки як для самих поліцаїв, так й для іншого населення.

За схожою схемою зображають діяльність поліцаїв й в інших районах, приділяючи увагу окремим постатям, що пов'язано або з їх персональною жорстокістю та її проявами стосовно односельців, або з особистими конфліктними ситуаціями, згадуючи поліцаїв поіменно. Разом з тим, названі інші поліцаї, як правило, не фігурують в оповіданні, залишаючись поза сценою, наче їх діяльність нічим примітним не відзначалась для респондента. Негативні відгуки про поліцаїв якщо й звучали, то представлені аргументами у вигляді розгону посиденьок молоді, або взагалі, фігурували власні образи за себе або родичів¹.

Загалом, торкаючись питань колаборації, ми можемо припустити, що селяни сприймали його без осуду, як стратегію виживання в складних умовах війни, якщо це не було причиною насильства по відношенню до односельців. Явище колаборації, поширене в період війни, в повоєнний період стало об'єктом ідеологічних маніпуляцій для репрезентації провідної ролі комуністичної партії та її ставлеників у розгромі во-

рога, що, відповідно, одразу ж вступало у конфлікт з персональними точками зору населення щодо нещодавніх подій окупації². Складні життєві умови в період Другої світової війни поставили перед величезною кількістю людей вибір, бути набраними в радянські партизани, або бути рекрутованими до поліції окупаційної влади, іноді такі ситуації набували справжніх життєвих трагедій³. Відповідно, для селян є характерним осуд окремих особистостей, що відзначилися особливою жорстокістю по відношенню до людей, разом з тим, маємо доволі врівноважене ставлення до самого інституту поліцаїв як такого.

Свідчення респондентів про засудження в повоєнний час колишніх поліцейських до тюремних строків носять характер звичайних фактів з життя громади, демонструючи погляд на діяльність колабораціоністів як на злочин перед державою, який вони спокутували, однак, не перед односельцями⁴. Звісно, це не стосувалося окремих постатей, що відзначилися лютуванням та злочинами проти власних односельців.

Такі мнемонічні метаморфози можуть бути пов'язані із представленням офіційної точки зору подій та погляду на «зрадників». Якби представники поліції постійно застосовували насильство, то це повинно було відкластися у пам'яті мешканців села у вигляді хоча б неширокого, але представницького набору сюжетів як доказовості звірств поліцаїв.

Очевидно, що активне фігурування негативного образу поліцаїв в усних історіях мешканців південноукраїнських селищ не могло бути викликано лише навіюванням з боку радянської пропаганди. На нашу думку, певні прояви насильства з боку поліцаїв мали місце, але спрямовані були виключно проти осіб, що були причетні до негараздів самих поліцейських, представлених контингентом колишніх розкуркулених⁵. Разом з тим, ми маємо можливість говорити, що південноукраїнське селянство сприймало із певним розумінням дії «новоспечених» представників окупаційної влади, оскільки само мало певні соціокультурні зв'язки із ними та так само постраждало від діяльності сільських «активістів». Часом, мешканці інших південноукраїнських селищ у своїх усних оповіданнях загалом

² Склокіна І.Є. Радянська політика пам'яті про колаборацію періоду нацистської окупації як інструмент національної політики: регіональний аспект. Національна та історична пам'ять: збірник наукових праць. №5. К., 2012. С. 121.

³ Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным; [пер. с англ. Л. Журнади] К.: Дуліби, 2015. С. 319.

⁴ РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.6. спр.64. 69хв.-70хв.

⁵ Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. 3199. оп.1. спр.1. арк.108, 110-110зв.

Л. П. Историческая память и современная историография. Новая и новейшая история. 2004. №5. С. 41–42.

¹ УІСУ, 2008. Т.1. С.51, 131; УІСУ, 2009. Т.7. С. 10.

подають позитивний образ поліцаїв, співчуваючи їм як постраждалим від соціально-економічних експериментів радянської влади. Або ж взагалі респонденти зображають поліцейських у вигляді жертв того ж окупаційного режиму, що не з власної волі пристали до «охорони правопорядку»¹. Вочевидь, мали місце й не лише лихі справи поліцейських, але й свідоме з їхнього боку ігнорування норм та правил окупаційного режиму, іноді із загрозою для себе, за допомогою односельцям в їх тяжкій долі², – напевно, такі маніпуляції не було відомі представникам поліцейського апарату в селі, за умов компактного сільського колективу, однак, залишалися «не поміченими».

Однак, навіть якщо за матеріалами усних історій, дії поліцаїв в селищах не відзначалися надзвичайною жорстокістю, а іноді, навпаки, вони надавали допомогу односельцям, а звідси і спогади відносно них, якщо і збереглися б, то лише в латентних блоках пам'яті. Натомість, усні спогади селян наповнені точними даними самих колаборантів, ім'я, родинні зв'язки тощо³. Вірогідно, ми можемо говорити про результат конфлікту між особистою (приватною) та офіційною (колективною) пам'яттю, що утворився як наслідок активного залучення респондентів через соціальні контакти до ідеологічно правильних радянських моделей реальності, в яких зрадники не лише таврувалися, але й мали бути впізнаваними.

Невід'ємну частину усних спогадів селян Південної України про часи Другої світової війни становить тематичний блок, що структурно об'єднує сюжети суб'єктивного досвіду переживання подій «остарбайтерства» та участь у повоєнній відбудові промислових центрів. Локалізація таких, здавалося б, різних за формою подій у єдиний мнемонічний комплекс респондентів обумовлена, на наш погляд, сутністю сприйняття їх сільським населенням як певного роду соціальної дискримінації. Так, спогади про «остарбайтерське» життя та люди, на долю яких випали такі випробування, їх мнемонічний досвід, не вкладався в межі ідей радянської виховної системи із картинами єдності боротьби із загарбниками у шанцях й в тилу, презирство до співпраці з ворогом та стремління кожного стати до збройної боротьби. Повоєнна відбудова промислових потужностей, що втягувала до своєї орбіти й мешканців південноукраїнських селищ у вигляді командировання робочої сили із

колгоспу, позиціонувалася не інакше, як відкрита експлуатація.

Окупаційна влада не робила особливих винятків для представників окремих окупованих територій, як і по всій Європі, активно збирала потенційних робітників в південноукраїнських селах, тому дуже скоро селяни познайомилися з таким феноменом, як «остарбайтерство». Про активність наборів робочої сили у селищах Південної України свідчать матеріали розслідування злочинів окупаційної влади, в яких фігурують документи, що засвідчують набір місцевого населення для примусової праці в Німеччині⁴.

Говорячи про явище «остарбайтерства» в південноукраїнських селах варто одразу ж зазначити, що усні наративи стосовно даних подій завжди сповнені оповідок про намагання уникнути командировання до далекої Німеччини, навіть при згадках про певну кількість людей що поїхали охоче⁵. Це може бути пов'язано як з пізнішим нашаруванням офіційної ідеології щодо факту примусових робіт на ворога, так й залишковими елементами традиційного суспільства, що характеризувалося певним страхом перед розривом традиційного простору та випасти зі стабільного кола громади.

Комплекс спогадів про примусові роботи в Німеччині відзначаються різноплановістю в сюжетній та емоційній спрямованості, однак, загалом вписуються в закономірності стримування пам'яті⁶. В залежності від перебігу життя в якості «остарбайтера», респонденти намагалися блокувати відповідні спогади. Спільною рисою щодо блокування «важких» спогадів є картини прощання із рідними, найбільш емоційно напруженими ситуаціями, пропускаючи які, респонденти одразу переходили до опису місця збору, причому, вживаючи переважно збірні займенники «ми», «нас», асоціюючи себе з колективом, аби не надто актуалізувати травматичні спогади⁷. Під певні обмеження підпадають й спогади транспортування «остарбайтерів», що як правило, були вкрай важкими, а тому, респонденти лише кількома реченнями або фразами їх описують, аби підкреслити невідповідність умов перевезення для людей, а іноді опускається взагалі⁸. До найбільш часто вживаних сюже-

⁴ ДАЗО, ф. 3199. оп.1. спр.1. арк.108, 111-111зв.

⁵ УІСУ, 2008. Т.1. С. 164.

⁶ Репина Л. П. Историческая память и современная историография. Новая и новейшая история. 2004. №5. С. 44; Томсон А. Легенда об АНЗАКЕ: исследуя национальную мифологию и память в Австралии. Хрестоматия по устной истории / [пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой]. — СПб. : Изд-во Европ. ун-та, 2003. С. 196–197.

⁷ РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.12. спр.26. 12хв.-13хв.

⁸ РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.5. спр.256. 46хв.-47хв.

¹ РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.6. спр.64. 67хв.-68хв.

² РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.12. спр.23. 17 хв.-18хв.

³ УІСУ, 2008. Т.2. С. 56-57; РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.5. спр.267. 87хв.-91хв.; РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.5. спр.265. 39хв.-42хв.

тів належать описи місця роботи та уточнення щодо побажань його змінити, або навпаки, акцент на вдачі, яка супроводжувала респондента. За словами оповідачів, робота саме на заводах та шахтах була найбільш страшною, тому, як правило, намагалися потрапити до галузі сільськогосподарства, «до хазяїна», що, вочевидь, було більш знайоме колишнім селянам та дещо згладжувало екстремальні умови перебування в Німеччині¹.

Однак, серед факторів стримування реалізації спогадів оstarбайтерів про примусові роботи, вирішальним є результат продукування радянської колективної пам'яті про Другу світову війну, де в пантеоні подвигів не було місця співпраці з ворогом, а тим більш, на ворога (хоч би це й був примус). Даний фактор, напряду впливав й на сам процес інтерв'ювань та проходив важко, із постійними корегуваннями². Одним з каталізаторів жвавого спілкування щодо теми оstarбайтства, іноді був «позитивний» досвід деяких респондентів, життя яких більш-менш склалося в Німеччині «вдало»³.

Дотичними до усних наративів «оstarбайтерів» з числі південноукраїнського селянства є добірки спогадів повоєнної відбудови, причому вони торкаються лише окремої групи респондентів. У зв'язку з нестачею чоловічої робочої сили відбудова промисловості здійснювалася за рахунок жінок. Саме гендерний чинник визначив й сюжетне наповнення такого роду меморатів. Перш за все, вони сповнені подробиць, що мали б підкреслити весь тягар випробування для жінок (відбір кандидаток у колгоспі, що часто супроводжувався особистими вподобаннями керівництва, погано організована логістика, що виливалося у піші багатокілометрові марші, та головне, важкі будівельні роботи, що виконувалися жінками-колгоспницями)⁴.

У сюжетах повоєнної відбудови, що презентують респонденти, одразу постає протиставлення себе, як жертви, та представників влади, які виступають якщо не експлуаторами, то точно винними у всіх негараздах⁵. Робота на відновлювальних роботах, на які обрікали селян керівники, сприймалася якщо не як покарання, то принаймні, як не дуже радісна альтернатива – поїхати на «перемичку» (Дніпрогес), ставало аргументом у перепалках адміністрації з робітницями, що саботували роботу в колгоспі в умовах повоєнного голоду та розрухи, а потрапивши все ж до одного з промислових центрів, викори-

стовували щонайменшу нагоду втечі, навіть перед лицем покарання⁶.

Формування цілого мнемонічного образу відновлювальних робіт в блоках пам'яті наших респондентів можна спробувати пояснити низкою факторів. З одного боку, це був досвід контактування представників аграрної традиційної культури із світом індустріального виробництва, а з іншого, свіжі спогади про радянські соціально-економічні експерименти кінця 20-х – початку 30-х років, Голодомор та маховик репресій, обертали спогади відновлювальних робіт на ще один приклад знущань радянського режиму⁷. Погані матеріально-побутові умови та недостатній рівень забезпечення робітниць найнеобхіднішим сформували у селян образ повоєнної відбудови, який немає нічого спільного із гордістю за причетність до відродження народного господарства, а навпаки – як ще однієї трудової повинності перед державою⁸.

Звернення в контексті нашого дослідження до проблем голоду 1946 – 1947 років у поєднанні з тематичним блоком Другої світової війни обумовлене локалізацією самими респондентами цих подій у логічному взаємозв'язку із подіями війни. Представлення інформантами спогадів про часи окупації та голод як єдиного блоку стресових переживань вимагає прискіпливої уваги до соціокультурного наповнення того трагічного явища та виявлення умов протікання й наслідків для подальшого розвитку селянської спільноти Південної України.

Архівні матеріали стосовно періоду 1946 – 1947 років у південноукраїнському регіоні відзначаються доволі широкою репрезентативністю. Розгляд проблематики повоєнного часу на мікрорівні видається можливим завдяки збереженості документів селищних рад та правлінь колгоспів, що на місцевому рівні висвітлюють питання життєдіяльності мешканців. Однак через свою функціональну та тематичну спрямованість даний комплекс джерел лише поверхово торкається питання саме голоду, причому таке формулювання навіть не фігурує в них, а високий ступінь ідеологічного тиску призводить до зменшення адекватності інформації до проблеми, що висвітлюється.

В той же час необхідно зауважити, що усні наративи стосовно подій голоду 1946–1947 років відзначаються не лише яскравістю та емоційністю, але й певною неструктурованістю. В основі даної тези лежать функціональні характеристики усно-історичного джерела, що ґрун-

¹ УІСУ, 2009. Т.5. с. 131–132

² РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.5. спр.268. 32хв.-35хв.

³ РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.5. спр.250. 81 хв.

⁴ РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.12. спр.29. 15хв.-17хв.

⁵ РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.5. спр.258. 44хв.-46хв.

⁶ УІСУ, 2008. Т.1. С. 166; УІСУ, 2009. Т.5. С. 92.

⁷ РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.5. спр.267. 267хв.-273хв.; РВ ЗВІУА, ф. 8. – оп.6. – спр.60. 3хв.-15хв.

⁸ УІСУ, 2008. Т.1. С. 101.

туються на особливостях людської пам'яті. Фіксація мнемонічним апаратом, передусім, зовнішньої яскравої форми явища формує й відповідні спогади, наповнені емоційною складовою, які пізніше набувають вигляду таких самих усних наративів. Для розуміння внутрішньої структури та наповнення явища повоєнного голоду, необхідне залучення й інформаційного потенціалу документальних джерел.

Проблематика причин голоду 1946 – 1947 років в усних оповіданнях селян не сформульована так чітко, як стосовно Голодомору. Майже всі респонденти, описуючи події голоду, спирались на те, що це був повоєнний час, а тому зрозумілим стає такий сценарій. Однак в той же час у процесі оповіді знов вимальовується образ «влади», або повністю знеособлений, у вигляді дієслів «давали», «гоняли» тощо, або в особі конкретних особистостей, на яких респонденти спрямовували своє звинувачення. Як правило, такі особи представлені працівниками колгоспу, що не давали можливості людям рятуватися, збираючи колоски у полі. Образ наглядча у полі, що «гоняв нагайкою», дуже сильно вкарбувався у свідомості молодшого покоління, якому на час голоду було від 10 до 15 років і саме воно складало основний контингент «мисливців за колосками»¹.

Підвищена увага правлінь колгоспів до охорони полів від «усіляких нещасть» бере свій початок ще з 1944 – 1945 років за умов повного розвалу господарств та збирання колгоспників до купи із стану «десятків», що були впроваджені окупаційною владою для оптимізації ведення господарства селянами².

Представники старшого покоління, що стали свідками та учасниками трагедії 1932 – 1933 років, у своїх усних наративах постійно підкреслюють різницю в масштабах Голодомору та повоєнного голоду. У той же час, за схожих екстремальних голодних умов, підвищилася комунікативна активність між поколіннями. Старші, згадуючи власний досвід, передавали його молодим, це мало вияв у володінні достатньою інформацією нашими респондентами стосовно подій 1932 – 1933 років та представлення її, як оповідання бабусі³.

Висвітлення основних стратегій виживання та моделей поведінки сільського населення в тяжких умовах голоду дозволяє простежити еволюцію їх світобачення та соціокультурні установки. При забезпеченні синхронізації за-

лучення інформації писемних та усно-історичних джерел та врахування специфіки кожного з цих видів ми можемо отримати повнішу картину соціально-економічного життя населення за умов голоду, сповнену емоційно-ціннісними характеристиками.

Період 1946 – 1947 років позначений активними діями представників «влади», в широкому розумінні даного поняття, в особі виконкомів селищних рад та правління колгоспів по забезпеченню виконання загальнодержавних планів щодо відбудови сільського господарства та оподаткування населення. Причому ідеологічна складова радянського буття систематично забирала на власні потреби частину коштів, що могли бути використані для покращення умов життя селян. Так, за рішенням Ботевської селищної ради, в період зими 1946 року населення повинно було реалізувати самооподаткування в розмірі двох карбованців з кожного двору, із розрахунку на 700 господарств. Із отриманих коштів 25 відсотків було перераховано на культурно-освітні заходи⁴.

Загалом побудова власних стратегій виживання селянами за умов повоєнної руйни вилилася у пасивний спротив намаганням загнати їх у колгоспи одразу після ліквідації окупаційного режиму⁵. Причому пасивний спротив набрав все більших масштабів, досягнувши свого апогею саме у часи повоєнного голоду. Найбільш поширеним видом спротиву була відмова виходу на роботу⁶. Величезна маса селян сконцентрувала свою увагу на спасінні власного життя та своїх родин, надаючи перевагу обробіткові власного городу, аніж колгоспного поля⁷. Керівництво колгоспів, в свою чергу, бачило причину занепаду сільського господарства саме в цьому, наполягаючи, що тільки самовіддача працівників зможе виправити положення⁸.

Загалом намагання підняти господарство за рахунок рядових колгоспників простежується червоною лінією крізь увесь період 1946 – 1947 років, від спроб збільшити поголів'я худоби, що загинула внаслідок голоду шляхом вилучення кормів у колгоспників, до відкритої експлуатації через оподаткування⁹. За таких умов селяни задля порятунку вдавалися до «крадіжок» колосків із колгоспного поля. Конфлікти між колгоспниками та керівництвом виливалося навіть у

¹ УІСУ, 2008. Т.2. С. 17; РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.5. спр.262. 5хв.-9хв.

² Большевик Приазов'я. 1944. 2 июля; ДАЗО, ф. 3495. оп.1. спр.3. арк. 2.

³ РВ ЗВІУА, ф. 8. – оп.5. – спр.270. 124хв.-127хв.

⁴ ДАЗО, ф. 4474. оп.1. спр.2. арк. 2.

⁵ Большевик Приазов'я. – 1944 – 1 октября.

⁶ УІСУ, 2008. Т.1. С. 97.

⁷ Большевик Приазов'я. – 1944 – 1 октября; ДАЗО, ф. 3495. – оп.1. – спр.5. арк.16-16зв.

⁸ ДАЗО, ф. 4068. оп.1. спр.5. арк.22зв.-23.

⁹ ДАЗО, ф. 3495. оп.1. спр.5. арк.11-11зв; ДАЗО, ф. 4474. оп.1. спр.3. арк.9зв.

судові справи над спійманими¹. Голоси свідків тих подій звучать тим гучніше, особливо через причини покарання – намагання врятувати родину та дітей, вміняючи владі, в особі її представників та палачів, красномовне обвинувачення: «...Голодовали... шесть лет в тюрьме сидела за горшочек пшеницы... [Это в 46-47 году? Сильный голод здесь был?].... Конечно! Сильный! Ежели бы не сильный, я бы не взяла эту пшеничку, а у брата дети, им пошла, понесла покушать, он сторожевал на току, где пшеница... Папа мне набрал, говорит – понесешь. Встретили меня не одну, семнадцать человек было. Всех поймали... Забрали только меня... Во всех была пшеница, это был такой объездчик, что сторожевал он, и была дочка его, была внучка его со мною, ну он меня выдал и все! На это кончилось...»².

Однак результати попередніх соціально-економічних експериментів та досвід війни призвели до певного роду мобільності сільського населення у відношенні до опору владі. Особливо така мобільність виявилася у колишніх остарбайтерів, що пройшли крізь жорна нацистської машини та промандрувавши Європою додому, а досвід примусових робіт певним чином загартував їх.

Масовий виїзд населення з південноукраїнських селищ припадає саме на період повоєнного голоду з причин шукання кращої долі або просто порятунку дітей від голоду. Одним з напрямків, окрім промислових центрів України, куди прямували біженці, була Грузія, причому всі респонденти зауважують на присутності в тій місцевості представників південноукраїнського регіону вже на момент їх приїзду, тому можна говорити, що певний відтік населення мав місце й раніше³.

Поряд із фактами виїзду мешканців із села в усних наративах часто постає проблема документів, яка була доволі актуальною для селян. Процеси підробки довідок через залучення знайомих та домовленість про виїзд не поступаються за яскравістю розповідям остарбайтерів відносно намагань уникнути вивозу до Німеччини через «придумування» собі різного роду захворювань. Загалом прояв мобільності у вирішенні питання конфронтації із «владою» може слугувати певним орієнтиром кардинальної трансформації світосприйняття сільського населення Південної України, на зміну аграрного способу

мислення, що було обмежене певними просторовими та традиційними межами, приходить вже справжня індустріалізована стратегія виживання, із пристосуванням до навколишнього суспільного середовища.

Підводячи підсумки вивчення проблем Другої світової війни через призму усно-історичних джерел, варто зауважити, що саме на мікрорівні та за умов регіоналізації проблеми, можна простежити суспільні, соціальні-психологічні та економічні трансформації. Інформативний потенціал усних наративів надає можливість побачити проблему на найнижчому її рівні, окремої людини, родини, чи певного колективу), їхні стратегії виживання в кризових умовах світового військового конфлікту та, в свою чергу, комплексно підійти до вивчення проблем історії ХХ ст. на півдні України.

Пам'ять південноукраїнського селянства про Другу світову війну реалізована у вигляді усних історій є яскравим підтвердження активного побутування традиційного аграрного укладу в середовищі селянських громад, із збереженням основних рис загально християнського способу життя, а також драматичної ломки свідомості селян Південної України під тиском соціально-економічних та геополітичних потрясінь 1940-х років. В загальному образі війни бачимо переплетіння не лише зовнішнього ворога, але й влади як такої, що поставила селян перед важким вибором власних стратегій виживання в умовах міждержавного конфлікту.

¹ Большевик Приазов'я. – 1944 – 2 июля.

² РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.12. спр.31. 1хв.-2 хв.

³ РВ ЗВІУА, ф. 8. оп.5. спр.250. 22хв.-24хв.; УІСУ, 2012. Т.10. С. 48.

References

- Bolshevik Priazov'ya. 1944.
- Beron R. Richardson D. Agressiya. SPb: Piter, 2001. S. 139, 143.
- Gurevich A.Ya. Socialnaya istoriya i psihologiya. Istochnikovedcheskij aspekt. Istochnikovedenie. Teoreticheskie i metodicheskie problemy. M.: Nauka, 1969. S. 385.
- Derzhavnij arhiv Zaporizkoy oblasti (DAZO), f. 3199. op.1. spr.1. ark.108, 110-110zv.
- Zaporizkij rahunok Velikij vijni. 1939–1945 / nauk. red. Turchenko F. G. Zaporizhzhya : Prosvita, 2013. S. 157, 168.
- Kasyanov G. V. Istorichna pam'yat ta istorichna politika: do pitannya pro terminologiyu j genealogiyu ponyat. Ukrayinskij istorichnij zhurnal. 2016. №2. S. 18–137.
- Klauzevic K. O vojne. M.: Logos, Nauka, 1998. S.35, 37
- Navigadane. Usni istoriyi ostarbajteriv/Avt.-uporyad., red., vstup. st. G.G. Grinchenko. Harkiv: Vidavnicij Dim «Rajder», 2004. 236 s.
- Nithammer L. Voprosy k nemeckoj pamyati. Stati po ustnoj istorii / Per. s nem. – M.: Novoe izdatelstvo, 2012. s. 11
- Oxford Dictionaries/ Language matters URL : <http://www.oxforddictionaries.com/ru//war>
- Pastushenko T. Sposobi vizhivannya ukrayinskih ostarbajteriv u Rajhu: spogadi ochevidciv. Shid-Zahid. 2008. - ip. 11-12. S. 161–179
- Prigarin O. Vidobrazhennya procesiv formuvannya oseredku rosijskikh staroobryadciv na Dunayi v istorichnij pam'yati yihnih nashadkiv. Ukrayina moderna. 2007. №11. S. 59–84
- Repina L. P. Istoricheskaya pamyat i sovremennaya istoriografiya. Novaya i novejschaya istoriya. 2004. №5. S. 44
- Rukopisnij viddil pri Zaporizkomu viddilenni Institutu ukrayinskoyi arheografiyi ta dzhereloznavstva im. M. Grushevskogo (RV ZVIUA),
- Sklokina I.Ye. Pam'yat pro Drugu svitovu vijnu ta nacistську okupaciju Ukrajini v povsyakdennih praktikah radyanskogo suspilstva (1953-1985). Visnik Harkivskogo universitetu. Specvipusk: Istoriya povsyakdennya: «naukova teritoriya», metodi doslidzhennya, zdobutki ta perspektivi v Ukrajini. Seriya: Istoriya. Harkiv, 2011. C. 199-219.
- Sklokina I.Ye. Radyanska politika pam'yati pro kolaboraciju periodu nacistської okupaciji yak instrument nacionalnoyi politiki: regionalnij aspekt. Nacionalna ta istorichna pam'yat: zbirnik naukovih prac. №5. K., 2012. S. 121.
- Sklokina I. Peretvorennaya materialnogo prostoru yak chinnik politiki pam'yati pro nacistську okupaciju Harkishini (1943–1953 rr.). Nacionalna ta istorichna pam'yat. 2013. Vip. 6. S. 174–186.
- Snajder T. Krovavye zemli: Evropa mezhdru Gitlerom i Stalinym; [per. s angl. L. Zurnadzhi] K.: Dulibi, 2015. S. 237.
- Tomson A. Legenda ob ANZAKE: issleduya nacionalnuyu mifologiyu i pamyat v Avstralii. Hrestomatiya po ustnoj istorii / [per., sost., vvedenie, obsh. red. M. V. Loskutovoj]. — SPb. : Izd-vo Evrop. un-ta, 2003. S. 196–197.
- Usna istoriya Stepovoyi Ukrajini. Zaporizhzhya: Tandem (UISU), 2008. T.1., T.2
- Halbvaks M. Kollektivnaya i istoricheskaya pamyat URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>

Received 07 July 2020

Accepted 27 July 2020